

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

DİSKURS STRUKTURUNUN FONETİK KORRELYATLARI (ingilis dili materialları əsasında)

İxtisas: 5708.01 – German dilləri

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Xatirə Əvəz qızı Qocayeva**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2021

Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin İngilis dilinin fonetikasi kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru, professor
Fərman Hüsən oğlu Zeynalov

Rəsmi opponentlər: filologiya elmləri doktoru, dosent
Rəna Teymur qızı Səfərəliyeva

filologiya elmləri doktoru
Pərviz Yasinəli oğlu Ağayev

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bəylər İslamxan oğlu Hacıyev

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.12 Dissertasiya şurası.

Dissertasiya şurasının
sədri:

filologiya elmləri doktoru,
akademik
Kamal Mehdi oğlu Abdullayev

Dissertasiya şurasının elmi
katibi:

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
İradə Nadir qızı Sərdarova

Elmi seminarın
sədri:

filologiya elmləri doktoru, professor
Fəxrəddin Yadigar oğlu Veysəlli

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Məlum olduğu üzrə, keçən əsrin 50-ci illərindən linqvistik dövriyyəyə daxil olmuş “diskurs” anlayışı sonralar dilçilikdə bir aktual problem kimi ümumi marağa səbəb olmuşdur. Struktur baxımdan bir neçə söyləmədən ibarət olan və bir vahid məzmununu kəsb edən bu anlayış sonralar diskurs nəzəriyyəsinin yaranmasına gətirib çıxarmış və mətn-diskurs münasibətləri dilçilikdə qızgın müzakirə mövzusunə çevrilmişdir. Mətn və diskurs məsələlərinə dair keçirilən müzakirələrin və aparılan araşdırmaların nəticələri xarici (M.Həliday, V.Dayk, N.Enkivist, T.Qivon), rus (İ.R.Qalperin, T.M.Nikolayeva, Z.Y.Turayeva, A.Kibrik və b.) və Azərbaycan (K.M.Abdullayev, Ə.Ə.Abdullayev, A.Y.Məmmədov, M.T.Qayıbova, F.Y.Veysəlli, S.Ə.Abdullayev və M.Y.Məmmədov,) dilçilərinin əsərlərində öz əksini tapmışdır. Son araşdırmalar göstərir ki, ilkin anlamda sosial praktika kimi nəzərdən keçirilən bu anlayış çağdaş dilçilikdə məzmunca çoxkomponentli, çoxaspektli və geniş diapazonlu mürəkkəb bir anlayışa çevrilmişdir. Diskurs tədqiqi üzrə son illərin araşdırmaları göstərir ki, sözlü (verbal) ünsiyyət prosesində bu anlayış bir sıra komponentləri, o cümlədən sosial konteksti, konkret situasiyanı, habelə psixoloji, sosioloji, dil və mədəniyyət hadisələrini özündə ehtiva edən bir prosesdir¹.

Qeyd edilməlidir ki, mətn-diskurs çərçivəsində insanların istəklərinin müxtəlif kommunikativ situasiyalarda reallaşmasının bir qolunu seqment formalı dil vahidləri təşkil edirsə, digər bir qolunu, ifadə formasını dilin suprarseqment vasitələri, bütövlükdə, dilin prosodik-intonasiya vasitələri təşkil edir.

Dillər müxtəlif olduğu kimi, onların prosodik-intonasiya xüsusiyyətləri, o cümlədən insanların istəklərini, niyyətini, məqsədini, müxtəlif modal-emosional mənə çalarlarını və s. ifadə etmə qabiliyi baxımından da bir-birindən fərqlənir.

---

¹ Məmmədov, A.Y. Diskurs tədqiqi / A.Y.Məmmədov, M.Y.Məmmədov. – Bakı: BDU, – 2016. – s. 64

Araşdırmalar göstərir ki, intonasiya dillərinə mənsub olan Avropa dilləri içərisində ingilis dili özünün spesifik xüsusiyyəti ilə alman, fransız dillərindən fərqlənir. Belə ki, alman dilində münasibət mənaları ədatlarla, fransız dilində sintaktik vasitələrlə ifadə edilirsə, ingilis dilində münasibət modal-emosional mənə çalarları və s. başlıca olaraq, prosodik-intonasiya vasitələri və onların müxtəlif quruluşda (modeldə) birləşmələri ilə ifadə edilir.

Lakin ingilis dilinin prosodik-intonasiya vasitələrinin rabitəli nitqdə imkanları çox genişdir. Bu dildə yeddi nüvə tonu, müxtəlif səviyyəli və istiqamətli tonal şkalalar və digər prosodik vasitələr vardır və onların müxtəlif strukturda birləşmələri çoxlu sayda intonasiya modelləri yarada bilir.

A. Antipovanın araşdırmaları göstərir ki, ingilis dilində on altı ton və on tonal şkala vardır². İngilis dilində prosodik-intonasiya vasitələri cümlələrin (söyləmlərin) təşkil olunmasına və onların sintaqmatik üzvlənməsinə xidmət etməklə yanaşı, aksentual, münasibət, diskursiv funksiyalar da yerinə yetirir. Bunları da ingilis dilində prosodik-intonasiya vasitələrinin, fikrimizcə, spesifikliyini şərtləndirən səciyyəvi hal kimi qəbul etmək olar.

Tekst və onun konkret situasiyalarda aktuallaşma forması olan diskurs anlayışları arasındakı fərqə gəlincə, linqvistik mənbələrdə bu anlayışların məzmununa dair müxtəlif yanaşmalara, izahlara rast gəlinir³. Bu barədə deyilən fikirləri ümumiləşdirərək qeyd etmək olar ki, tekst mücərrəd formalı sintaktik strukturları nəzərdə tutursa, diskurs həmin mücərrəd strukturların müxtəlif formalı söyləmlərdə sosial kontekstdə reallaşmasını nəzərdə tutur.

Bu deyilən fikirdən belə bir nəticə hasil olur ki, mətn dil səviyyəsinə, diskurs isə konkret məkan, zaman, kontekst və situasiya ilə şərtlənən bir prosesə – danışığa aid olan hadisədir.

Bununla belə, mətn və diskurs arasında oxşar cəhət vardır. Bu oxşar cəhət ondan ibarətdir ki, onların hər ikisi eyni abstrakt konstruksiyalardan istifadə edir. Bu baxımdan real məkanda,

---

² Антипова, А.Л. Система английской речево́й интонации / А.Л.Антипова. – Москва, – 1979. – с. 28

³ Мəmmədov, А.Ү. Функционализмдə mətn-дикурс системинин yeri // – Bakı, Azərbaycanca Xarici dillər, – 2007. № 1. – s. 41.

zamanda, kommunikativ situasiyalarda fəaliyyətdə olan diskursa əlaqəli nitq parçası kimi baxılır. İki və daha artıq cümlənin mənacə sıralanmasından ibarət olan bu nitq parçası digər hadisələr kimi müəyyən struktura malikdir və özünün daxili və xarici komponentləri ilə xarakterikdir. Diskurs strukturu linqvistik komponentlə və onun əlaqəliyi ilə yanaşı, daha iki komponentlə (intensional və atensional) səviyyəlidir və bu komponentlərin hər ikisinin məzmunu ingilis dilində prosodik-intonasiya vasitələrinin struktur birləşmələri ilə reallaşır. Bununla belə, bəzi tədqiqatçılar ingilis dilində diskurs təhlilində prosodik-intonasiya vasitələrinin münasibət məna və modal-emosional məna çalarları ifadə etmə funksiyasını qəbul etmərlər və intonasiyanın praqmatik aspektinə biganəlik göstərirlər. Onların fikrincə, intonasiya birbaşa qrammatik komponentdir və o, hiss və münasibətlərin ötrücüsü vasitəsi deyildir⁴.

Deyilənlər göstərir ki, ingilis dilində prosodik-intonasiya vasitələrinə sırf qrammatik yanaşmada diskurs anlayışının məzmununu şərtləndirən sosial, psixoloji, kontekst, situasiya komponentləri, bütövlükdə, intonasiyanın praqmatik aspekti nəzərə alınmır. Halbuki bioloji, sosial və psixoloji varlıq olan insanlar hamı üçün ümumi olan müəyyən emosiyalar, münasibətlər toplusuna malikdir və bunlar da canlı, rəbitəli nitqdə, müəyyən məkan və zamanda müxtəlif kommunikativ situasiyalarda intonasiya vasitəsilə dinləyənlərə, diskurs iştirakçılarına ötürülür və onlardan qəbul edilir. Odur ki, diskursun informasiya strukturuna intonativ baxımdan sırf qrammatik yanaşma bir tərəfdən, ingilis dilinin prosodik-intonasiya vasitələrinin ünsiyyət prosesində münasibət mənalara, modal-emosional məna çalarları ifadə etmə qabiliyyətini, digər tərəfdən də, diskurs anlayışının məzmununu tam ehtiva etmir. Bütün bu deyilənlər *mövzunun aktuallığını* şərtləndirir.

Mövzunun işlənmə dərəcəsi ilə əlaqədar qeyd etmək olar ki, ingilis dilində diskursun intonasiyaya münasibətinə dair linqvistik mənbələrdə müxtəlifşəpəli fikirlər yer alsada, diskurs strukturunun komponentləri ilə (lingvistik, intensional (niyyət) atensional (fokus)

---

⁴ Herman, R. Intonation and discourse structure in English: phonological and phonetic markers of local and global discourse structure / R.Herman. – The Ohio State University, – 1998. – 172 p.

intonasiyanın struktur komponentləri arasında olan korelyativ münasibətlər ayrıca tədqiqata cəlb edilməmişdir. Bununla belə, ingilis və Azərbaycan dillərinin materialı əsasında “Diskurs intonasiyanın eksperimental-fonetik təhlili” adlı tədqiqat işində (2013) diskursun formalaşmasında intonasiya komponentlərinin akustik parametrlərinin səciyyəsiindən bəhs edilir. Bizim tədqiqat işində diskurs strukturunun hər bir komponentinin ifadə planında prosodik korelyata malik olması ideyası tədqiq edilir.

Tədqiqatın obyektı. Tədqiqatın obyektini diskurs strukturunun komponentləri təşkil edir.

Tədqiqatın predmeti. Tədqiqatın predmetini diskursun struktur komponentlərini şifahi diskursda reallaşdıran prosodik-intonasiya vasitələrinin təhlilindən əldə edilən biliklərin ümumiləşdirilərək sistemləşdirilməsi təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi ingilis dili materialı əsasında diskurs və intonasiya strukturlarının qarşılıqlı əlaqəsini təhlil etmək və onlar arasında korrelyativ münasibətləri aşkar etməkdən ibarətdir. Bu məqsədə çatmaq üçün tədqiqatın qarşısında aşağıdakı vəzifələr qoyulur:

- diskursla bağlı müasir dilçilikdə mövcud fikir və mülahizələrin icmalını vermək;
- diskurs strukturunun əlaqə vasitələri içərisində prosodik-intonasiya vasitələrinin rolunu açıb göstərmək;
- diskurs strukturunun komponentlərini müəyyənləşdirmək;
- diskursun intonativ təhlili əsasında intonasiyanın ayrı-ayrı komponentlərinin rolunu aşkar etmək;
- intonasiyanın struktur elementlərinin və funksiyalarının diskurs strukturunun komponentlərinə münasibətini üzə çıxarmaq və onların təhlilini vermək;
- intonasiyanın bir hissəsi olan prosodik komponentlərin inventarını müəyyən etmək.

Tədqiqatın metodları. Tədqiqatın yazılmasında nəzəri dilçiliyin metod və üsullarından, o cümlədən müşahidə, təsvir, struktur təhlil, situativ-kontekstual və diskursiv təhlil metodlarından istifadə olunmuşdur.

Müdafiyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. Diskurs strukturunun ifadə planında formalaşması və dinamizmi intonasiyanın komponentləri, xüsusilə cümlə vurğusu ilə reallaşır.

2. Diskurs strukturunun komponentlərini şərtləndirən sosial, psixoloji, mədəni, kontekst və sitativ amillər intonasiyanın münasibət, məna və modal-emosional çalarlar ifadə etmə funksiyasında çıxış verir.

3. Diskurs strukturunun komponentlərinin məzmununun sərhədləri ifadə planında fonetik (prosodik) korelyatlarla siqnal edilir.

4. İntonasiyanın struktur elementlərinin və funksiyalarının hər birinin diskurs strukturunda təyinatı, vəzifəsi vardır.

5. İngilis dilində intonasiya diskurs strukturunun bir komponenti kimi çıxış edir, “köhnə” və “yeni” informasiya müxtəlif tonlarla reallaşır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Azərbaycan germanistikasında ingilisdilli diskursun məzmun və ifadə planında struktur komponentləri ilə intonasiyanın struktur komponentləri və funksiyaları arasında korrelyativ münasibətlərin tədqiqinə ilkin olaraq bir cəhd göstərilir. Bu tədqiqat işində digər tədqiqatlardan fərqli olaraq, ingilis dilində intonasiyaya daha geniş prizmadan yanaşılır. Belə ki, nüvə tonlar və melodik şkalalarla yanaşı, intonasiyanın bir hissəsi olan prosodik komponentlərin də şifahi diskursda müəyyən münasibət mənaları, modal-emosional çalar daşıyıcıları olan elementlər kimi çıxış etməsi və intonasiyanın ingilis dilində diskurs funksiyaya malik olması vurğulanır.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqatdan əldə edilən nəticələr ingilis dilinin intonasiyasına dair aparılan araşdırmalarda, tədqiqat işlərində və diskursun və mətnin intonativ təhlilində faydalı ola bilər. Tədqiqatın nəticələri intonasiya sahəsində elmi-nəzəri fikirlərin zənginləşməsində də əhəmiyyətli ola bilər.

Tədqiqat işinin nəticələrindən Azərbaycan auditoriyasında ingilis dilinin fonetikasının, xüsusilə intonasiyanın və sintaksisinin tədrisində, eləcə də tədris prosesində ingilis dilinin intonasiyasının diskursiv xüsusiyyətlərinə dair tələbələrin biliklərinin keyfiyyətə yüksəldilməsinə kömək edə bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiyanın mövzusu ilə bağlı müxtəlif elmi konfranslarda məruzələr edilmiş, yerli və xarici nəşrlərdə məqalələr, konfranslara təqdim olunmuş tezislər çap olunmuşdur.

Tədqiqatın materiallarından buraxılış işi və magistr dissertasiyaların yazılmasında istifadə oluna bilər. Eyni zamanda tədqiqatın materialları dərslik və dərs vəsaitlərinin yazılmasında da faydalı ola bilər.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin İngilis dilinin fonetikasi kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Giriş – 5 səhifə, 9.295 işarə, I fəsil – 21 səhifə, 39.116 işarə, II fəsil – 34 səhifə, 60.145 işarə, III fəsil – 74 səhifə, 132.429 işarə, nəticə – 3 səhifə, 5.774 işarə, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı – 13 səhifə, 18.639 işarədən ibarət olmaqla, dissertasiyanın ümumi həcmi 152 səhifə, 267.015 işarədir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın **Giriş** hissəsində mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, metodları, müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar, elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, aprobasiyası və tətbiqi, strukturu haqqında məlumat verilir.

Dissertasiya işinin **“Müasir dilçilikdə mətn-diskurs problemi”** adlanan birinci fəslə üç yarımfəsildən ibarətdir.

Bu fəslin birinci yarımfəslində mətn və diskurs anlayışlarının linqvistik dövriyyədə təzahürü və bu anlayışların məzmununa dair dilçilərin fikir və mülahizələri barədə məlumat verilir. Keçən əsrin 70-ci illərinin sonundan və 80-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq “diskurs” termini ilə yanaşı, “tekst” termini də dilçilikdə geniş işlənməyə başladı. Bəzi dilçilər diskurs, digərləri isə mətn terminini işlətməyə üstünlük verdilər. Belə ki, ingilisdilli mənbələrlə diskurs,

alman, rus və Azərbaycan dilli mənbələrdə isə mətn (V.Dressler, 1978, R.Qalperin, 1981, K.Abdullayev, 1999 və digərləri) terminindən istifadə olunmağa başlanır.

Birinci fəslin **“Mətn-diskurs münasibətləri”** adlanan ikinci yarımfəsildə mətn və diskurs anlayışlarına dair dilçilərin fikir və mülahizələri araşdırılıb öyrənilir. Dilçilikdə “mətn” anlayışı bir tərəfdən, danışanın fikrini ifadə etmək üçün bir neçə cümlənin əlaqəli ardıcılığından ibarət olan söyləmi təyin etmək üçün işlədilir. Digər tərəfdən, mətn termini ilə nəsr əsərlərinin adlarını adlandırırlar. Bəzi dilçilər mətni şifahi və yazılı olmaqla, istənilən uzunluqda bir bütöv təşkil edən nitq kəsiyi kimi başa düşürlər, digəri isə mətnə kontekstlə sıx əlaqədə baxır, başqa birisi isə mətnə daha geniş prizmadan – linqvistik aspektləri (praqmatik, leksik, qrammatik, üslubi, məntiqi və s.) özündə ehtiva edən bir sintaktik vahid kimi yanaşır⁵.

Birinci fəslin üçüncü yarımfəsli **“Diskursun strukturunu təşkil edən əlaqə vasitələri”** adlanır. Bu yarımfəsildə diskursun linqvistik strukturunu və onu təşkil edən əlaqə vasitələrindən bəhs edilir.

Dilçilikdə diskursun öyrənilməsinin iki aspekti qeyd edilir. Birinci aspekt diskurs strukturunun bir obyekt kimi tədqiq edilməsini nəzərdə tutur. İkincisi, diskurs dilçiləri özlüyündə deyil, morfoloji və sintaktik hadisələrə təsir edən əsas amil kimi maraqlandıra bilər. Başqa sözlə, əvəzliliklər, artikllar, bağlayıcılar, zərflər, ədatlar, söz sırası, diskursiv amillərlə izah oluna bilər⁶.

Belədə diskursun birinci aspektini onu təşkil edən komponentlər (linqvistik, intensional, atensional), ikinci aspektini isə diskurs strukturunda əlaqəliyi formalaşdıran elementlər, söz sırasını və prosodik-intonasiya vasitələri təşkil edir.

Qeyd edək ki, diskurs mətninin iki formada (şifahi və yazılı) təzahür etməsi prosodik-intonasiya vasitələrini diskursun tərkib hissəsi kimi nəzərdən keçirilməsi zəruriliyini ortaya çıxarır. Bu baxımdan heç də təsadüfi deyildir ki, V.Çeyf diskurs strukturunu intonasiya vahidi kimi nəzərdən keçirir. Əslində, yazılı formada olan diskursda da

---

⁵ Гальперин, И.П. Текст как объект лингвистического исследования / И.П.Гальперин. – Москва, – 1980. – с. 18.

⁶ Мəmmədov, А. Diskurs təhlilinin koqnitiv perspektivləri / А.Мəmmədov, М.Мəmmədov. – Bakı, – 2010. – s. 23.

intonasiya vasitələri durğu işarələri formasında mətndə mövcud olur. Prosodik-intonasiya vasitələrinin əhəmiyyəti və rolu diskurs mətninin təşkilində, dil vahidlərinin əlaqəliyində və reallaşmasında, “yeni” və “köhnə” informasiyanın siqnal edilməsində, cümlənin sintaqmatik üzvlənməsində, xüsusilə diskurs strukturunun komponentlərinin məzmununun üzə çıxarılmasında, münasibət mənalarının aşkarlanmasında, diskurs iştirakçılarının mədəni kimliyinin müəyyənləşməsində vacib elementlər kimi ortaya çıxır.

Diskurs strukturunda vacib olan məsələlərdən biri də seqment vahidlər arasında əlaqəliliyin öyrənilməsidir. Bu əlaqəliliyin öyrənilməsi də müəyyən amillərlə şərtlənir. Belə ki, diskurs strukturunun formalaşmasında da dil vasitələrinin seçimi ilə yanaşı, sosio-lingvistik, müxtəlif funksional üslubların xüsusiyyətlərinin təsiri bir tələb kimi qarşıya çıxır, ümumi forma və məzmun planında dil vasitələrinin əlaqəliyi iki əsas amilə əsaslanır. Onlardan biri koheziya, digəri isə koherensiyadır. Koheziya cümlələri və onların ayrı-ayrı hissələrini birləşdirən formal elementlərin (bağlayıcılar, artikllar, anafora, katafora, ellipsis, söz sırası), inversiyanın yaratdıqları mexanizmlər anlamında başa düşülür. Koherentlik isə dil elementlərinin istifadə olunduqları mexanizmi deyil, semantik münasibətləri işarə edir⁷.

Mətdaxili əlaqəliyə dair müxtəlif yanaşmalar vardır. T.Nikolayeva mətnyaradıcı vasitələrə aşağıdakıları daxil edir: 1) intonasiya; 2) söz sırası; 3) eksplisit seqment göstəriciləri. O, sonuncuya, işarə əvəzliliklərini, bağlayıcıları, artiklları və s. aid edir.

İ.R.Qalperin isə mətnyaradıcı formal-qrammatik əlaqə vasitələrinə bağlayıcıları, təkrarları, deyktik elementləri, retrospeksiya və prospeksiyanı, anafora və kataforanı aid edir.

Qeyd edək ki, mətdaxili əlaqə vasitələrinə müxtəlif yanaşmalar içərisində mətnin yaranmasında formal əlaqə vasitələrinin geniş inventarına A.Y.Məmmədovun araşdırmalarında rast gəlinir⁸. O, mətnin yaranmasında iştirak edən formal əlaqə

---

⁷ Halliday, M.A.K. Cohesion in English / M.A.K.Halliday, R.Hasan. – London: Longman, – 1976. – p. 374.

⁸ Məmmədov, A.Y. Mətn yaranmasında formal əlaqə vasitələrinin sistemi / A.Y.Məmmədov. – Bakı, – 2001. – s. 26

vasitələrini altı qrupa bölür və hər bir qrupa daxil olan vasitələri ayrı-ayrılıqda qeyd edir: 1) fonetik təkrar; 2) morfoloji təkrar; 3) leksik təkrar; 4) sintaktik təkrar; 5) leksik-qrammatik vasitələr; 6) deyktik elementlər.

Mətn və diskurs münasibətlərinə gəlcə, onu qeyd etmək olar ki, biz mətni dilin qrammatik strukturları kimi dil daşıyıcılarının hansı üçün eyni olan, emik səviyyənin abstrakt konstruksiyaları kimi başa düşürük. Diskurs anlayışının məzmununa gəlcə, qeyd etmək olar ki, diskurs anlayışının ilkin kəsb etdiyi məzmun və çağdaş anlamlar bir-birindən fərqlənir. Belə ki, ilkin mənada “cümlədənənar”, “cümlədən böyük” vahid kimi linqvistik dövriyyəyə daxil olmuş “diskurs” anlayışının məzmununa sonralar bir sıra komponentlər (sosial kontekst, kommunikativ situasiya, niyyət, məkan, zaman və s.) və aspektlər (psixoloji, mədəni, koqnitiv və s.) daxil edilmişdir. Bunlarla yanaşı, intonasiya da diskurs strukturunun vacib bir vahidi kimi nəzərdən keçirilir. Bu baxımdan diskurs mətnlə müqayisədə daha geniş, çoxcəhətli və mürəkkəb bir məzmun kəsb etdiyi qeyd edilir. Diskurs dilin şifahi və yazılı formalarda işlənməsi halları olub, fərdi dil daşıyıcılarının məqsədini, niyyətini, münasibətini, emosiyalarını digərlərinə ötürmək, onlarla bölüşmək üçün təqdim etdikləri nitq parçaları kimi nəzərə gəlir. Mətn isə abstrakt konstruksiyalar kimi daha çox ümumi, diskurs isə sosial, psixoloji və ekstralingvistik amillərdən asılı olaraq, daha çox fərdi xarakterli nitq hadisəsi olduğunu demək olar. Mətn və diskurs münasibətlərinə statik və dinamik baxımdan yanaşıldıqda diskurs dinamik, mətn isə statik hadisə kimi özünü göstərir. Belədə mətn-diskurs münasibətləri cümlə və söyləmə arasında olan münasibə uyğun gəldiyini demək olar.

Tədqiqat işinin ikinci fəslə **“İntonasiya diskursun komponenti kimi”** adlanır. Bu fəsil üç yarım fəsildən ibarətdir. **“İntonasiyanın ünsiyyət prosesində yeri”** adlanan birinci yarım fəsildə intonasiyanın linqvistik bir anlayış kimi izahı, onun cümlənin kommunikativ tiplərinə, müxtəlif sintaktik quruluşlu cümlələrə və diskursa münasibətindən bəhs edilir. Qeyd edilməlidir ki, ünsiyyət prosesində nitqin elə əlamətləri formalaşır, üzə çıxır ki, onlar nə söyləmin leksik tərkibində, nə də qrammatik quruluşuna aid deyildir. Belə əlamətlər

səs tonunda, səs ucalığında, tempdə, səsin tembrində baş verən dəyişmələrdə özünü göstərir. Nitqin bu prosodik, yaxud suprasenmental əlamətləri ümumi halda intonasiyaya aid edilir. Araşdırmalar göstərir ki, intonasiya linqvistik bir anlayış kimi, dar və geniş mənada izah edilir. İngilis və Amerikan fonetistləri intonasiyanı rəhbərli nitqdə səs tonunun qalxması və enməsi kimi izah edirlər. Məsələn, D.Counz yazır: “İntonasiya rəhbərli nitqdə səsin tonunda baş verən dəyişmələr kimi izah edilə bilər”⁹.

D.Kristal isə intonasiya anlayışına səs tonunun dəyişməsi ilə yanaşı, intensivliyi – ucalığı, ritmi də daxil edir¹⁰.

Post-sovet germanistləri (Q.P.Torsuyev, V.A.Vasilyev, A.M.Antipova, M.A.Sokolova və b.) intonasiyanı nitq melodiyasından, cümlə vurğusundan, nitqin temp tembrindən, ritmindən ibarət olan mürəkkəb bir hadisə kimi izah edirlər¹¹.

Azərbaycan fonetistləri (A.Axundov, S.Babayev, F.Veysəlli, F.H.Zeynalov, F.Ə.Aslanov) intonasiya anlayışını daha geniş anlamda izah edirlər. İntonasiyadan bəhs edərkən A.Axundov yazır: “Fövqəlxətti fonetik vahidlərin, başqa sözlə, prosodik ünsürlərin (melodiya, ritm, intensivlik, vurğu, temp, tembr, fasilə və s.) kompleksindən ibarət olub, müxtəlif sintaktik məna və kateqoriyalar, ekspressiv və emosional münasibətlər ifadə etməyə xidmət göstərən fonogrammatik vasitəyə deyilir”¹².

Beləliklə, intonasiyanın izahına dair söylənilən fikirləri, ənənəvi olaraq, fikrimizcə, iki (dar və geniş) deyil, dörd yanaşmada qruplaşdırmaq olar: dar, qismən geniş, geniş və daha geniş. İntonasiyanın izahına dar yanaşma (D.Counz, R.Kinqdon, K.Payk, O’Konor), qismən geniş yanaşma (A.Gimson, D.Kristal, M.A.Sokolova), geniş yanaşma (Q.P.Torsuyev, V.A.Vasilyev, F.Y.Veysəlli), daha geniş yanaşma (A.Axundov, A.M.Antipovaya) xas olduğunu demək olar. Biz isə öz tədqiqatımızda intonasiyanın izahında daha geniş yanaşmaya üstünlük veririk.

---

⁹ Gones, D. An outline of English phonetics / D.Gones. – Cambridge, – 1975. – p. 275

¹⁰ Crystal, D. The Cambridge Encyclopedia of language / – D.Crystal. Cambridge University Press, – 1987. – p.189.

¹¹ Vasilyev, V.A. English phonetics / V.A.Vasilyev. – Moskva, – 1980. – p. 100.

¹² Axundov, A. Azərbaycan dilinin fonetikasi / A.Axundov. – Bakı, – 1984. – s. 292.

Araşdırmalar göstərir ki, “intonasiya” anlayışında səs tonunun dəyişməsi (melodiya) birinci və əsas komponent kimi götürülür. Bununla yanaşı, səs tonunun dəyişməsindən dillər müxtəlif formalarda istifadə edir. Belə ki, tonal dillərdə (Çin və s.) tonun istiqamətinin dəyişməsi leksik vahidlərin mənaca fərqləndirilməsinə xidmət edir. İntonasiya dillərində (Avropa dilləri) səs tonunun istiqamətinin dəyişməsi cümlə-söyləm səviyyəsində distinktivdir. Bununla belə, intonasiya dillərində intonasiyanın ümumi cəhətləri ilə yanaşı, xüsusi cəhətləri də vardır. Belə ki, alman, rus və Danimarka dillərində enən-qalxan ton mövcud deyildir, halbuki ingilis dilində bu ton ünsiyyət prosesində ən iřl k tonlardan biri hesab olunur. İngilis dilində iřl n n qalxan-enən ton Danimarka dilində daha çox iřl nm  tezliy n  malikdir. Fransız dilində qalxıb-enən ton heca daxilində deyil, bütöv söyləmi əhatə edir¹³.

Əvvəldə qeyd edildiyi kimi, alman dilində modal-emosional çalarlar  datlarla ifadə edilirsə, ingilis dilində münasibət mənalar intonasiya vasitəsilə reallaşır. Bu deyilənlər göstərir ki, ünsiyyət prosesində intonasiyanın yerinin müəyyənləşdirilməsində ümumi cəhətlərlə yanaşı, xüsusi cəhətlər də nəzərə alınması məqsədəmüvafiq olar. Belə ki, dillər müxtəlif olduđu kimi, intonasiya da ayrı-ayrı dillərdə müxtəlif x susiy tl r , funksiyalara malikdir.

Bu baxımdan ingilis dilində belə modellər çoxluq təşkil edir.  mumi planda intonasiyanın ünsiyyət prosesində mühüm yeri ondan ibarətdir ki, o, cümlənin kommunikativ tiplərini müəyyən edir, danışanların modal-emosional durumunu aktuallaşdırır, rabitəli nitqi sintaqmlara bölməklə fonoloji bir vasitə kimi çıxış edir. Xüsusi planda ingilis dili intonasiyanın ünsiyyət prosesində yerini ařağıdakı kimi qeyd etmək olar: 1) bu dildə münasibət mənalarının aktuallaşmasında intonasiya ən bařlıca vasitə kimi çıxış edir. Cümlənin bir kommunikativ tipində müəyyən qədər yarım-kommunikativ tipli s yl ml r formalaşır. Məsələn, ‘*Shut the door*’ cümləsi enən tonla ifadə edildikdə “ mr”), qalxan tonla – “xahiř”, enən-qalxan tonla – “xəbərdarlıq”, qalxan-enən tonla – “d řm ni”, yüksək qalxan tonla “ tiraz” münasibətlərini ifadə edir; 2) bu dildə

---

¹³ O’Connor, J.D. Phonetics / J.D. O’Connor. – Penguin Books, – 1977. – p. 246

intonasiya aksentual funksiyaya malikdir. Bu funksiyanın mövcudluğu onunla şərtlənir ki, ingilis dilində cümlə (söyləm) vurğusunun distribusiyası semantik-ritmik amillərə əsaslanır; 3) bu dildə intonasiyanın diskurs funksiyası vardır. Bu funsiya ona əsaslanır ki, ünsiyyət prosesində ötürülən informasiyaların hansının “yeni”, yaxud “köhnə” (şərik) olması tonlar vasitəsilə aktuallaşdırılır: ənənə tonlar “yeni”, qalxan tonlar isə “köhnə” informasiyanın daşıyıcısı kimi çıxış edir.

“İntonasiyanın komponentlərinin nitqdə reallaşma xüsusiyyətləri” adlanan ikinci yarımfəsildə intonasiyanın komponentlərinə dair dilçilərin fikir və mülahizələri yığcan şəkildə qeyd edilir, ingilis dilində intonasiyanın komponentlərinin nitqdə reallaşması formaları nümunələr əsasında tətbiq olunur.

Araşdırmalar göstərir ki, intonasiyanın komponentlərinin kəmiyyətinə dair müxtəlif fikirlər, yanaşmalar vardır. Belə ki, linqvistik mənbələrdə intonasiyanın əsasən altı komponentdən – tərkib hissədən ibarət olduğu göstərilir¹⁴: 1) melodiya; 2) cümlə vurğusu; 3) temp; 4) tembr; 5) ritm; 6) fasilə.

Bununla yanaşı, bəzi dilçilər (məsələn, P.Rouç) paralingvistik elementləri, xüsusilə səslə ifadə olunan gülüşü, hönkürtünü, hıçqırağı, intonasiyanın komponenti kimi verilməsi təklif edir¹⁵.

Qeyd edildiyi kimi, intonasiyanın komponentlərindən bəhs edərkən dilçilər birincə və əsas komponent kimi melodiyanı bəhs edirlər. Düşünmək olar ki, səs tonunun yüksəkliyinin dəyişməsi, fizioloji akustik baxımdan müəyyən enerji və onun dərəcələri ilə reallaşır. Odur ki, intonasiyanın komponentlərinin reallaşması əsasında müəyyən enerji, güc, fonasiya dərəcəsi dayanır və bu da cümlə vurğusuna sərf olunan hava axınının enerjisi, fonik nəfəs gücü ilə şərtlənir. Bu baxımdan ünsiyyət prosesində nitq səslərinin və melodiyanın dinamikliyi akustik planda onun intensivlik dərəcəsi ilə ölçülür. Perseptiv baxımdan intensivliyin artması onun eşitmə orqanlarına təsirini də artırır. Belə ki, rəbitəli nitqdə melodiyanın

---

¹⁴ Antipova, A.M. Система английской речевой интонации / A.M.Antipova. – Moskva, – 1979. – с. 7

¹⁵ Rouch, P. English phonetics and phonology / P.Rouch. – Cambridge, University Press, – 2009. – p. 130

təzahürü, hərəkəti cümlə vurğusunun intensivliyi, dinamikliyi ilə reallaşır. Odur ki, cümlə vurğusunda baş verən dəyişiklik melodik strukturda dəyişikliyə gətirib çıxarır. Məsələn: 'Don't, call, Jack (xitab). 'Don't call, Jack (tamamlıq).

İngilis dilinin rabitəli nitqdə cümlə vurğusu statik və kinetik vurğular formasında reallaşır. Statik vurğu melodik şkalaları formalaşdırır, kinetik cümlə vurğusu nüvə də ton vahidi kimi çıxış edir və cümlələrin kommunikativ tipini müəyyənləşdirir.

Funksional planda ingilis dili cümlə vurğusu rabitəli nitqdə sintaktik, sintaqmatik, ritmik, emfatik və kontrastiv (məntiqi) vurğu növləri ilə reallaşır.

Sintaktik vurğu cümlədə bütün sözlərin deyil, leksik-semantik mənası və sintaktik funksiyası olan sözlərin söyləmədə reallaşmasını nəzərdə tutur. Funksional sözlər vurğu qəbul etmir, onlar leksik-semantik sözlərlə bitişik şəkildə reallaşır.

Sintaqmatik vurğu sintaqlar (intonasiya qrupları) daxilində sonuncu mənalı vahidin artikulyator-akustik baxımdan gücləndirilməsi ilə reallaşır. Ritmik vurğu bir vurğulu leksik-semantik vahidin və onun ətrafında gələn funksional sözlərin birliyindən formalaşır və sintaqm daxilində statik vurğu ilə reallaşır.

İngilis dilində ritmik bölgü əsasən qrammatik və semantik amillərlə şərtlənir. Ritmik vurğu cümlə vurğusuna təsir edir və onu variativləşdirir. İngilis dilində ritm intonasiyanın bir komponenti kimi ritmik vurğular vasitəsilə reallaşır.

Emfatik vurğu müəyyən situasiyalarda emosionallığın, ifadəliyin təsirini artırmaq məqsədi ilə reallaşan cümlə vurğusunun bir növüdür, o, danışanın emosional durumunu, subyektiv-modal münasibətlərinin (neqativ, pozitiv) ifadə edilməsini reallaşdırır.

Kontrastiv (məntiqi) vurğu dil vahidlərinin (əsas, köməkçi) vurğu ilə qarşılaşdırılmasını nəzərdə tutur. Kontrastiv vurğu söyləmədə statik və kinetik (tonik) vurğular vasitəsilə reallaşır. Məsələn, 'You are ,many, 'they are, few söyləməndə static vurğu ilə, 'you won my ,bet! 'You 'I, won it – söyləmələrində isə kinetik (tonik) vurğularla reallaşır.

İngilis dilində melodik komponent cümlə vurğusu ilə sıx əlaqədə reallaşır. Belə ki, cümlə vurğusu söyləmələrin enerji daşıyıcısı

olduğundan, o, melodik komponentin relaşmasına bir növ bələdçilik edir. Kommunikativ istiqamətinə görə melodiyanın üç növü fərqləndirilir: enən, qalxan və düzxətli (neytral). Başqa sözlə, kommunikativ istiqamətlərin baş verdiyi bütün məqamlarda melodiya cümlə vurğusunun daşıyıcısı olan vurğulu hecalarda (sözlərdə) reallaşır.

İntonasiyanın temp komponenti nitqin aramlı və sürətli tələffüzünü əks etdirir və bu da cümlə vurğusunun kəmiyyətindən asılı olur. Sintaqm daxilində vurğulu sözlərin sayı çox olduqda temp rəvan formada, vurğulu sözlərin sayı az olduqda nitqin tempi sürətli, iti formada reallaşır. İntonasiyanın tembr komponenti cümlə vurğusu, melodiya və səs diapazonun genişlənməsi və daralması ilə reallaşır. Rabitəli nitqdə fasilələr isə əsasən sintaqmatik vurğular və melodiyanın istiqaməti ilə reallaşır.

İkinci fəslin üçüncü yarımfəsli **“Diskursun intonativ təhlili”** adlanır. Diskursun daxili əlaqəliliyin formalaşmasına xidmət edən amillər içərisində leksik, qrammatik, fonetik vahidlərlə yanaşı, intonasiyanın, xüsusilə spesifikliyi ilə seçilən ingilis dilinin prosodik-intonasiya vasitələrinin də mühüm rolu vardır.

Araşdırmalar göstərir ki, diskursun intonativ təhlilində intonasiyanın hər bir komponentinin özünəxas təyinatı, vəzifəsi vardır.

Belə ki, dinamik komponent (cümlə vurğusu) diskursda müəyyən məzmun daşıyan sözləri (content words) vurğu ilə qeyd edir, onları vurğu daşımayan sözlərdən (function words) ayırır, ritmik baxımdan onları söyləm daxilində qarşılaşdırır. Bəzi dilçilər diskursun intonativ təhlilində rabitəli nitqdə baş verən səs axınının kəsiklərini daha yaxşı başa düşmək üçün onları stənzə (şeyirin bənd forması) formasında verməyə və təhlil etməyə üstünlük verir¹⁶. Məsələn:

there was a hook.

on the top of the stairway.

and my father was pickig me up.

and I got stuck on the hook.

up there.

and I hadn't had breakfast.

---

¹⁶ Gee, G.P. Discourse analysis / G.P.Gee. – London and New-York, – 1999. – p. 100

*he wouldn't take me down.
until I finished all my breakfast.
because I didn't like oatmeal either.*

Burada altından xətt çəkilən sözlər və birləşmələr yeni informasiya daşıyır və onlar vurğu ton daşıyıcıları kimi çıxış edir.

Burada birinci xətt “qarmağı” təqdim edir. İkinci xətt qarmağın harada olduğunu göstərir. Üçüncü xətt qarmağa ilişən hərəkəti göstərir. Sonrakı xətlər bu qaydada müəyyən gözəçarpan informasiya daşıyıcıları kimi çıxış edir. Burada diskursu təqdim edən uşağın danışığında səs axını bir kloza (cümləyə) uyğun gəlir və yaşlı adamın danışığından fərqlənir. Belə ki, yaşlı adamların kodaçma qabiliyyəti uşaqlara nisbətən şüurlu olduğundan, onların səs axınının kəsikləri nisbətən uzun olur. Qeyd edək ki, leksik sözlərin də ünsiyyətdə təkrarına yol verilir və onlar köhnə məlumatın daşıyıcısı kimi çıxış etdiyindən vurğu və tondan kənar qalır. Məsələn, “on the hook”, “got”, “finished” sözləri köhnə informasiya daşdığından vurğu və tondan kənar qalır.

İngilis dilində məlumatın gözəçarpan cəhəti, qabarıqlığı nüvə tonların və onların istiqamətlərinin dəyişməsi ilə signal edilir və bu halda melodik komponent mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn:

Speaker A: 'Have you read any good books, lately?

Speaker B: Well, I have read a 'shocking, book, recently.

[Goes on to describe – the book].

Vurğu və ton baxımından “Speaker” B-in cavabına nəzər saldıqda aşağıdakıları müşahidə etmək olar. “B”-in cavabında işlənən “well” leksik mənalı söz olmasa da, belə sözlərin maraqlı diskurs funksiyası vardır. Bu söz cümlələr arasında informasiyaları əlaqələndirməyə kömək edir. Cavabda “I” şəxs əvəzliyi, “have” köməkçi feil “a” isə artikl olduğundan vurğu və tondan kənar qalır, “read” və “book” sözləri məlum olduğundan zəif dərəcəli vurğuya malikdir. Bu cavabda “shocking” artıq məlum olmayan yeni informasiya daşıyıcıları kimi çıxış etdiyindən o, vurğu və ton baxımından daha qabarıq verilir. İntonasiya söyləmədə yeni məlumatı göstərməklə, qarşılaşma yaratmaqla bərabər, həm də intonasiya qruplarını bir-biri ilə əlaqələndirir.

Diskursda informasiyanın verilməsində temporal komponentin də əhəmiyyətli rolu vardır. Temporal komponentə temp, fasilə və ritm aid edilir. Nitqin başlanğıcı və sonu adətən tempin ləng olması ilə xarakterizə olunur. Temp modal-emosional informasiyanın ötürülməsində heç də az rol oynamır. Belə ki, *kədər, qorxu, laqeydlik* hissləri tempin artmasına, *gizli, təmkinli* emosiyaları ifadə edən sözlərlərdə tempin ləngiməsinə, *səbirsiz, hövsələsiz* emosiyaların ifadəsində isə tempin sürətlənməsinə səbəb olur. Fasilə sintaqm təşkilədiçi funksiya ilə yanaşı, o həm də semantik funksiya yerinə yetirir. Məsələn:

There was no love lost / between them //

There was no love / lost between them//.

Qeyd edək ki, temporal komponent situasiyalardan, danışanın psixoloji durumdan asılı olaraq variativdir. Belə ki, təsviretmə aktında temp yavaş olur, ritm isə əsasən sabit olur. Məişət diskursunda tərəddüd ifadə edən səsi fasilə, ritm sabit olmur və s.

Beləliklə, intonasiyanın diskursa münasibəti özünü əsasən iki cəhətdən göstərir: 1) intonasiya dinləyicinin diqqətini diskursda əsas olan topikə, yeni məlumata yönəldir; 2) intonasiya danışq zamanı müsahibinin davranışını nizamlayır.

Üçüncü fəsil **“İngilis dilində intonasiya və diskurs strukturu”** adlanır. Bu fəsil üç yarımfəsildən ibarətdir. **“Diskurs strukturunun eksplisit modeli”** adlanan birinci yarımfəsildə diskurs strukturunun eksplisit modelinə dair dilçilərin nəzəriyyələrindən və diskurs strukturunun komponentlərindən bəhs edilir.

Son araşdırmalar göstərir ki, informasiyanın strukturlaşması diskurs prosesində anlamanın uğuru amilini müəyyən edir¹⁷. Yaxşı (well-formed), məntiqi struktura malik olan diskurs daha yaxşı anlaşılıb başa düşülür. Bir diskurs daxilində cümlələrin müxtəlif ardıcılıqla sıralanmasına diqqət yetirək:

a) *Sue won't go out with John unless he shaves off his beard and stops drinking.*

He still has beard this morning.

---

¹⁷ Məmmədov, A. Diskurs tədqiqi / A.Məmmədov, M.Məmmədov. – Bakı: BDU, – 1916. – s. 22

He hasn't bought a razor in three months.

Also, he was at bar last night with his old college buddies.

His friends had to drive him home at the end of the evening.

b) At the end of the evening, John was driven home by his friends.

In the last three months, John has not bought a razor.

Sue won't go out with John unless he shaves off his beard and stops drinking.

John has his beard this morning.

John was at a bar last night with his friends from college.

Burada (a) bəndindəki cümlələrin sırası, cərgələnməsi (b) bəndinə nisbətən daha əlaqəli və təbii səslənir, baxmayaraq ki, onların hər ikisinin məzmununu eyni informasiya təşkil edir. Belə ki, (a) bəndində cümlələrin sıralanma cərgəsi oxucu üçün informasiya daha asan qavranıla bilər, nəyin ki, (b) bəndində, çünki (b) bəndində cümlələrin ardıcıl məntiqi sıralanması yoxdur.

Qeyd edilməlidir ki, verbal kommunikasiya zamanı mətn vasitəsilə göndərilən informasiyanın bir hissəsi həmin mətdə eksplisit şəkildə özünü büruzə verir. Müəyyən hallarda informasiyanın bir hissəsi implisit şəkildə verilir və mətnin başa düşülməsi qəbul edənə öhdəsinə buraxılır. Aşağıdakı iki nümunəyə diqqət yetirək:

1. John banged his head. He fell over.

2. John fell over. He banged his head.

Birinci diskursun şərhı, məzmunu belədir ki, *John is banging his head – Con başını vurur. Hərəkət onun yıxılmasından əvvəl baş verir.*

İkinci diskursun şərhı belədir ki, *John first fell over and then banged his head – Con əvvəlcə yıxıldı sonra başını vurdu.* Bu iki diskursda temporal (zaman) ardıcılığı qarşılaşdırılır və oxşar halda burada müxtəlif təsadüfi xarakterli əlaqələr özünü göstərir. Bu qəbildən olan təhlillərdə implisit məqamlar, diskurs strukturunda leksik vasitələrlə signal edilir. Belə ki, bu diskursda hərəkətin temporal ardıcılığı «*then*» sözünün əlavə edilməsi ilə iki cümlə arasında olan əlaqəni eksplisit edir.

3. John banged his head. Then fell over.

Diskurs strukturunun modelini təsvir edən tədqiqatçılar diskurs strukturunun üç komponentə malik olduğunu göstərilər: 1) linqvistik struktur (mətnin özü, diskurs seqmentləri); 2) intensional (niyyət) strukturu, yəni hər bir diskurs seqmentinin məqsədi; 3) atensional struktur, yəni söhbət iştirakçılarının diskursun məzmun mərkəzini diqqətdə saxlanması.

Bu komponentlərin qarşılıqlı əlaqəsi diskurs strukturunun eksplisit modelini formalaşdırır.

Üçüncü fəslin ikinci yarımfəsli **“İntonasiya strukturunun eksplisit və implisit modelləri”** adlanır. Bu yarımfəsildə intonasiya anlayışına ənənəvi və “avtoseqmental” yanaşmalardan bəhs edilir. Əvvəldə qeyd edildiyi kimi, bəzi tədqiqatçılara görə, ingilis dilində intonasiyanın struktur modelləri ünsiyyət prosesində danışanın modal-emosional, münasibət və hisslərinin ötürücüsü deyildir. Bununla da onlar intonasiyanın eksplisit modelini qəbul etmir və intonasiyaya avtoseqmental baxımdan yanaşırlar¹⁸.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, diskursun iyerarxik strukturunda prosodik abzas, yaxud diskurs seqmentləri kimi korrelyatlar aşkar edilmişdir. Belə ki, bu tədqiqatçılar diskursda fonetik korrelyatları aşkar etmək üçün iki tip eksperiment aparmışlar. Birinci tip eksperiment dinləyicilər (auditorlar) üzərində aparmışlar. Burada əsas məqsəd diskursun təşkilində cümlələrin bağlılığı ilə onun intonasiyası arasında eyniliyi, uzlaşma və qarşılıqlı əlaqənin sabitliyini aşkara çıxarmaqdan, ikinci tip eksperiment isə akustik təhlildən ibarət olmuşdur. Burada əsas məqsəd diskurs strukturunda abzasın və seqmentlərin sərhədinin siqnal edilməsində akustik amillərin rolunu müəyyənləşdirməkdən ibarət olmuşdur. Aşkar edilmişdir ki, fonetik (akustik) amil kimi abzasın birinci cümləsi əsas tonun tezliyinin yüksəkliyi ilə nişanlanır, qeyd edilir.

Digər bir amil kimi abzasda fasilənin uzunluq dərəcəsi qeydə alınmışdır. Belə ki, abzas sərhədlərində olan fasilələr, cümlənin sərhədi arasında olan fasilələrə nisbətən uzun olur. Bundan əlavə,

---

¹⁸ Herman, R. Intonation and discourse structure in English: phonological and phonetic markers of local and global discourse structure / R.Herman. – The Ohio State University, – 1998. – p. 112

terminal tonda əsas tonun tezliyinin aşağı olması diskurs vahidlərinin sonunda özünü göstərir.

Qeyd edək ki, diskurs strukturunun fonetik korrelyatlarına dair aparılan eksperimentlərdən əldə edilən nəticələr, o cümlədən abzasın əvvəlində, əsas tonun tezliyinin yüksək, sonda isə onun aşağı olması, sözlərin sərhədləri arasında fasilənin müxtəlif uzunluq dərəcələrində olması və diskurs strukturunun fonetik korrelyatlarının inventarları kimi ingilis dili diskursu üçün, fikrimizcə, yetərli deyildir. İngilis dilinin intonasiyası üzrə linqvistik ədəbiyyatı nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, intonasiya strukturunun tonal vahidlərinin variativliyindən irəli gələn müəyyən qədər prosodik korrelyatlar özünü göstərir. Məsələn, ingilis dilinin taktönu mövqedə səs tonunun alçaq, yüksək səviyyəli olması, şkala mövqeyində həm səviyyəsinə, həm də istiqamətinə görə müxtəlif şkalalar fərqləndirilir. Nüvə mövqeyinə sadə, mürəkkəb, tərkibi tonlar və onların diapazon variantları, diapazonun genişləməsi, daralması, şkalanın sınıması, cümlənin mənasının müxtəlif vasitələrdə intensivləşdirilməsi və mənanın müxtəlif tonlarla qarşılaşdırılması, tonların və şkalaların müxtəlif kombinasiyaları ilə müxtəlif münasibət mənalının reallaşması intonasiyanın komponentlərin struktur elementlərində prosodik vasitələrlə həyata keçirilir.

Bu baxımdan ingilis dilində hər bir kommunikativ cümlə tipi vasitəsilə mümkün qədər modal-emosional məna çalarları və münasibət mənalı vermək, ötürmək və qəbul etmək mümkün olur. Belə ki, nəqli cümlə vasitəsilə 60, ümumi sual cümləsi ilə 30, xüsusi sual cümləsi ilə 32, əmr cümləsi ilə 24, nida cümləsi ilə 24 modal-emosional çalarları, məna və münasibət mənalı vermək olur¹⁹. Bütün bu münasibət mənalı ünsiyyət prosesində intonasiyanın prosodik komponentləri vasitələrlə mübadilə edilir, alınır və ötürülür.

İngilis dili danışq aktında intonasiyanın struktur elementlərində baş verən dəyişmələrin, variativliyin hər biri müəyyən funksiya yerinə yetirir və diskursun strukturunda nəyisə dinləyiciyə signal edir. Hər bir tonal vahidin danışq aktında prosodik

---

¹⁹ Selesnev, V. Exercises in intonation of colloquial English / V.Selesnev. – Moscow: Higher School Publication, – 1983. – p. 210

baxımdan dəyişməsi danışanın niyyətinə, münasibətinə bir işarədir və bu halda tonal vahidlərdə baş verən hər hansı bir dəyişmə müəyyən mənə daşıyıcılarına istiqamətlənir.

Avtoseqmental yanaşmada iki ton – yüksək və alçaq tonlar əsas götürülür. Belə ki, yüksək ton (High tone) “H” və alçaq ton (Low tone) “L” hərfləri ilə simvollaşdırılır. Səs tonunun yüksəkdən alçaq səviyyəyə hərəkət ardıcılığı HL birləşməsi ilə qeyd edilir. Fərdi vurğulu hecalar H, yaxud L simvolları kimi nişanlanır (marked), səs tonunun əlaqəli birgə hərəkəti ulduz işarəsi ilə (*) göstərilir. Əlavə olaraq H və L tonları cümlə, söyləm sərhədləri ilə birləşdirilir. Əsas, başlıca ton vahidinin sərhədi (tam fasiləyə ekvivalent olan //) faiz işarəsi % simvolu ilə verilir. Bir misal nümunəsinə nəzər yetirək: *It is time to leave* cümləsi kontur nəzəriyyəsi baxımdan vurğu-ton üsulu ilə aşağıdakı kimi işarə edilir. *It is 'time to, leave*. Bu cümlənin avtoseqmental baxımdan alternativ variantı aşağıdakı kimi olacaq:

H* H* L%

It is 'time to, leave.

Belə ki, “leave” sözündə enən tonu nişanlamaq üçün sözün yüksək ton hissəsi H, aşağı hissəsi isə L ilə və sözün səddi isə % işarəsi ilə göstərilir.

Qeyd edək ki, bu sistemdə yarımfasiləyə uyğun gələn digər bir sərhəd işarəsi vardır və bu işarə (–) ilə göstərilir və o, həmişə H, yaxud L işarələri yanında işlənir. Yarım fasiləyə uyğun gələn bu işarə cümlə sərhəddin nişanlayan işarədən % əvvəl gəlir. Aşağıdakı cümlənin eksplisit və implisit formalarına diqqət yetirək:

We ,looked at the ,sky | and ,saw the ,clouds (ənənəvi ton – vurğu işarələri)

L* L* H– H* H* L – L%

We ,looked at the ,sky | and 'saw the `cluods (avtoseqmental işarələr).

İntonasiyanın avtoseqmental təhlilinə münasibət bildirən P.Rouç qeyd edir ki, avtoseqmental təhlil bütün intonasiya hadisələrini ixtisara salaraq, onu iki ton çərçivəsində (yüksək və alçaq ton) analiz edir və digər tonlar, xüsusilə bir neçə heca üzərinə yayılan mürəkkəb tonlar və s. analizdən kənar qalır. Bununla yanaşı, P.Rouç ingilis fonetistlərinin avtoseqmental yanaşmaya

tənqidi münasibətini öz əsərində qeyd edir²⁰. İntonasiyaya avtoseqmental yanaşma, fikrimizcə, implisit səciyyəli bir model kimi intonasiyanın ənənəvi-eksplisit modelinə qarşı qoyulur. Biz də ingilis fonetistlərinin fikrinə şərik çıxırıq, intonasiyaya avtoseqmental yanaşmanın praktik baxımdan yararsız olduğunu qeyd edirik.

Üçüncü fəslin **“İntonasiyanın funksiyaları və onların diskurs strukturunun komponentlərinə münasibəti”** adlanan üçüncü yarımfəsildə ingilis dilində intonasiyanın diskurs strukturunun komponentlərinə münasibətindən bəhs edilir.

İntonasiyanın funksiyalarına gəlincə, çağdaş ingilis dilində intonasiyanın dörd əsas funksiyası fərqləndirilir: 1) intonasiyanın münasibət funksiyası; 2) intonasiyanın aksentual funksiyası; 3) intonasiyanın qrammatik funksiyası; 4) intonasiyanın diskurs funksiyası. İntonasiyanın münasibət funksiyası onda ifadə olunur ki, ünsiyyət prosesində o, danışanın emosiyalarını, insanlara və digər əşya və hadisələrə qarşı mənfi və müsbət münasibət mənalı ifadə etməyə imkan verir. Məsələn:

A: How is your father getting on?

B: He has been off the work for a fortnight.

A: What's the matter with him?

B: He has gone down with a bad cold and I am terribly anxious about my father.

A: 'Don't worry. 'Everything will be all right. Don't worry. 'Everything will be all right. Bu diskurs nümunəsində A-nın sonuncu cümlələri münasibət baxımdan iki müxtəlif intonasiya modelində ifadə edilə bilər. Bu cümlələr High Fall+Low Rise modelində ifadə edildikdə *dostcasına, ruhlandırıcı, əminedicili* münasibət, Fall – Rise ilə ifadə edildikdə isə *təsəlliverici* münasibət ifadə olunacaq.

İntonasiyanın aksentual funksiyası onda ifadə olunur ki, o, cümlədə leksik-semantik sözlərə nisbi qabarıqlıq verməklə, bir tərəfdən, nitqin ritmini, digər tərəfləri isə, cümlənin məzmununda nəzərdə tutulan informasiyanı və danışanın ifadə etdiyi, münasibət mənalının enerji məzmununu formalaşdırır.

---

²⁰ Rouch, P. English phonetics and phonology / P.Rouch. – Cambridge University Press, – 2009. – p. 144

İntonasiyanın qrammatik funksiyası rabitəli nitqdə müxtəlif sintaktik quruluşlu cümlələrin sintaqmatik üzvlənməsinin həyata keçirilməsində, sintaqların, (intonasiya qrupların) səddinin signal edilməsində, cümlələrin kommunikativ tiplərinin fərqləndirilməsində, cümlələrdə ikilimənəlilikin (ambiqutivliyin) aradan qaldırılmasında ifadə olunur.

İntonasiyanın diskurs funksiyası diskurs mətninin seqmentlərində prosodik vasitələrlə hansı informasiyanın “yeni” və hansının “köhnə” (artıq bəlli olan) informasiya olduğunun diskurs iştirakçılarna çatdırılmasını nəzərdə tutur.

İngilis dilində intonasiyanın funksiyalarının diskurs strukturunun komponentləri ilə münasibətinə gəlicə, ilk öncə, onu qeyd etmək olar ki, intonasiyanın aksentual funksiyası diskurs strukturunun komponentlərinə (linqvistik, intensional, atensional) münasibəti, bir növ, ortaqdır. Belə ki, diskurs mətninin ifadə planında enerji məzmununu təşkil edən aksentual funksiya, diskurs strukturunun hər bir komponentində sintaqmatik, sintaktik, emfatik, kontrastiv vurğu növləri ilə təmsil olunur və melodiyanın bələdçisi kimi çıxış edir.

Diskurs strukturunun komponentləri ilə intonasiyanın komponentlərinin əlaqəli təhlili göstərir ki, intonasiyanın qrammatik funksiyasının reallaşmasını təmsil edən prosodik əlamətlər diskurs strukturunun linqvistik, münasibət funksiyasının reallaşmasını təmsil edən prosodik əlamətlər diskurs strukturunun intensional, intonasiyanın diskurs funksiyasının reallaşmasını təmsil edən prosodik əlamətlər diskurs strukturunun atensional komponenti arasında struktur-funksional baxımdan bir korrelyasiya vardır.

Diskurs strukturunun fonetik (prosodik) korrelyatları mövzusu üzrə aparılan araşdırmalar aşağıdakı nəticələrə gəlməyə imkan verir.

1. Diskurs strukturunun komponentlərinin ingilis dili intonasiyanın funksiyalarına və bu funksiyaları həyata keçirən prosodik əlamətlərə münasibətinin təhlili göstərir ki, diskurs strukturunun hər bir komponentinin ifadə planında özünəxas prosodik korrelyatları vardır.

2. Diskurs strukturunun linqvistik komponenti intonasiyanın qrammatik funksiyasını həyata keçirən prosodik əlamətlərlə (alçaqdan enən ton, alçaqdan qalxan ton, alçaqdan enən-qalxan ton,

pilləli şkala, alçaq səviyyəli taktönü, taktardı elementlər, cümlə və cümlə daxili fasilələr) iklimənəlilığı aradan qaldıran sintaqm vurğusu və xüsusi fasilə ilə realizə olunur.

3. Diskurs strukturunun intensional (niyyət, məqsəd) komponenti intonasiyanın münasibət funksiyasını həyata keçirən prosodik əlamətlərlə (yüksək səviyyəli taktönü, yüksəkdən enən ton, yüksəkdən qalxan ton, yüksəkdən enən-qalxan ton, qalxan-enən ton, yüksəkdən enən istiqamətli şkala, alçaqdan qalxan istiqamətli şkala, yüksək şkala, skudent şkala, diapazonun genişlənməsi, şkalanın sınıması, daralması, emfatik vurğu, tərkibi tonlar və s.) realizə olunur.

4. Diskurs strukturunun atensional (diqqət, fokus) komponenti intonasiyanın diskurs funksiyasının səciyyəvləndirən prosodik əlamətlərlə (alçaqdan enən ton, alçaqdan qalxan ton, enən-qalxan ton, səs tonunun yüksəkliyinin diapazonun aşağı hissəsindən enməsi, tempin artması, diapazonun nisbətən daralması, səsin ucalığının zəifləməsi və tonik vurğunun yerinin dəyişməsi) reallaşır; “yeni” informasiyanın enən, “köhnə” informasiyanın isə əsasən qalxan və enən-qalxan tonlarla realizə olunur.

5. Məzmun planında diskurs strukturunun komponentlərində olan fərqlər ifadə planında prosodik əlamətlər toplusu fərqli struktur modellərdə formalaşdırır və onlar diskurs strukturunun komponentlərindən müəyyən informasiya (məzmun) daşıyıcısı kimi çıxış etdiyindən onların diskurs strukturunun prosodik korrelyatlarına çevrildiyini demək olar.

Dissertasiyanın əsas müddəaları müəllifin aşağıdakı əsərlərində əks olunmuşdur:

1. Mənanın inkişafında tema-rematik proqressiyanın rolu // – Bakı: BSU, Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, – 2014, №1. – s. 43-49
2. Diskurs, intonasiya və məna münasibətlərinə dair // – Bakı, ADİU, Doktorantların və gənc tədqiqatçıların IX Respublika elmi konfransı, – 2015. – s. 44-46
3. İngilis dili mətnlərində mürəkkəb düşən-qalxan tonun semantik sahəsi // – Bakı: Qafqaz Universiteti, III International Scientific Conference of Young Researchers. – 17-18, Aprel 2015. – s. 1075-1077

4. Koqnitiv dilçilikdə diskursun terminoloji şərhinə dair // – Bakı: ADU, Dil və ədəbiyyat. №5, cild 7, – 2016. s. 50-52
5. İngilis dilində diskursun intonasiya təhlili haqqında // – Bakı: BSU, Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, – №2, – 2018. – s. 23-27.
6. İngilis dilində diskursun dinamikasını şərtləndirən faktorlara dair // – Bakı: BSU, Elmi əsərlər (dil və ədəbiyyat seriyası). №1, – 2018. – s. 25-28.
7. Функции интонации в английском языке и их отношение к компонентам структуры дискурса // – Москва: Вестник МГЛУ. Серия 1 Филология. №4 (95), – 2018. – с. 83-87
8. Место интонации в коммуникативном процессе // Мужвuzовский международный конгресс, – Москва: Высшая школа: научные исследования, – 2021, – с. 79-86

Dissertasiyanın müdafiəsi 30 iyul 2021 il tarixində saat 13:00 Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən D.2.12 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ1014, Bakı şəhəri, Rəşid Behbudov küçəsi, 134.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dillər Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat "24" may 2021-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 25.05.2021

Kağızın formatı: 60x84 1/16

Həcm: 42015 işarə

Tiraj: 100 nüsxə